

Iranians' Views of Russians and the English before the Nineteenth Century: From Suspicion to Admiration

Zahra. Ghalavand^{1*}

¹ Assistant Professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: z.ghalavand@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Ghalavand, Z. (2026). Iranians' Views of Russians and the English before the Nineteenth Century: From Suspicion to Admiration. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 5(1), 1-17.

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

This article examines Iranian perceptions of Russians and the English before the nineteenth century and argues that these perceptions were neither entirely hostile nor simply admiring. Rather, they developed within a spectrum of suspicion, caution, pragmatism, curiosity, and selective admiration. Before the Russo-Iranian wars, imposed treaties, and intensified Anglo-Russian imperial rivalry transformed Iranian political consciousness in the nineteenth century, Iranian experiences of these two powers were shaped mainly through trade, diplomacy, border contacts, maritime presence, commodity exchange, missionary activity, and courtly relations. Russians entered Iranian perception primarily through the northern frontier, the Caucasus, the Caspian Sea, and overland commerce, and gradually became associated with military power, border anxiety, and territorial expansion. By contrast, the English were known largely through the Persian Gulf, navigation, the East India Company, maritime trade, and rivalry with the Portuguese; their image was connected to commercial skill, technical capacity, naval power, and economic influence. The findings indicate that Iranian suspicion toward both powers derived from religious difference, cultural distance, political anxiety, commercial competition, and awareness of their military and economic capabilities. Yet these same capabilities also generated admiration and selective attention. Iranians distrusted foreign intentions, but they also recognized English maritime strength, Russian military organization, European goods, commercial methods, and diplomatic skill. The article concludes that the pre-nineteenth-century period was a formative stage in the emergence of a dual Iranian mentality toward Russians and the English. These powers were viewed simultaneously as useful and dangerous, impressive and suspect, culturally distant yet practically significant. This dual perception later became one of the major foundations of nineteenth-century Iranian political and historical thought, especially as Russian expansion and British influence became increasingly central to Iran's foreign relations.

Keywords: Pre-Qajar Iran; Russia; England; Safavid Iran; Persian Gulf; Caucasus; Iranian foreign relations; historical perception

EXTENDED ABSTRACT

This study examines Iranians' perceptions of Russians and the English before the nineteenth century, focusing on the gradual movement of these perceptions between suspicion, pragmatic engagement, and selective admiration. The central problem addressed in the article is that Iranian views of these two foreign powers cannot be reduced to a simple opposition between hostility and attraction; rather, they emerged from a multilayered historical experience shaped by diplomacy, trade, religion, military encounters, border anxieties, maritime politics, and the circulation of goods and information. Before the decisive nineteenth-century crises of Russo-Iranian wars, unequal treaties, British imperial pressure, and intensified Great Power rivalry, Iranian encounters with Russians and the English were more fluid and situational. In the Safavid period, contact with European and northern powers was closely related to the state's strategic needs, especially the search for commercial routes, anti-Ottoman diplomatic possibilities, and the management of silk exports (Nava'i, 1998). The English entered Iranian perception primarily through maritime trade, the Persian Gulf, the East India Company, and their role in regional commercial rivalries (Ferrier, 1985). Russians, by contrast, were increasingly associated with the northern frontier, Muscovy, the Caspian route, the Caucasus, and overland trade networks (Kajbaf et al., 2018). The article therefore argues that Iranian perceptions of Russians and the English before the nineteenth century were formed through different geographical and political pathways: Russia was imagined mainly as a landward, northern, and gradually expanding power, while England was understood as a maritime, commercial, and increasingly strategic actor.

The historical background of these perceptions lies primarily in the Safavid state's engagement with the wider world. Safavid Iran did not encounter Russians and the English in isolation, but within a broader geopolitical environment marked by Ottoman rivalry, silk diplomacy, Armenian commercial networks, Portuguese and Dutch competition, and the growing presence of European trading companies. Safavid foreign policy toward Europe was neither purely ideological nor naïvely open; it was shaped by political calculation, dynastic interest, and the need to diversify alliances and trade routes (Nava'i, 1993). Shah Abbas I's reign represents a key moment in this process because the Safavid court increasingly recognized the political and economic value of relations with European actors while maintaining religious and cultural distance from them (Falsafi, 1966). English involvement in the Persian Gulf, especially in connection with the weakening of Portuguese power and the reorganization of maritime trade, made the English visible to Iranian elites as bearers of naval capacity and commercial expertise (Floor, 2006). Meanwhile, Russian-Iranian relations developed through overland and Caspian routes, and the trade in silk between Safavid Iran and Muscovy reveals that Russia could function as a transit partner and a political-commercial intermediary (Matthee, 1994). Armenian merchants also played a crucial role in connecting Safavid Iran to broader Eurasian and European trade networks, shaping Iranian familiarity with foreign markets, Christian intermediaries, and non-Muslim commercial agents (Arab-Hashemi, 2004). Thus, from the outset, Iranian perceptions of Russians and the English were mediated by practical experience rather than abstract cultural imagination alone.

Suspicion constituted one of the most persistent elements in Iranian attitudes toward both Russians and the English, although the sources and forms of suspicion differed. Religious and cultural difference provided an initial basis for caution, as both Russians and the English belonged to the Christian world and could be perceived through the broader category of Europeans, Franks, or non-Muslim foreigners (Matthee, 1998). Yet suspicion was not merely a product of religious distance. In the case of Russia, distrust was

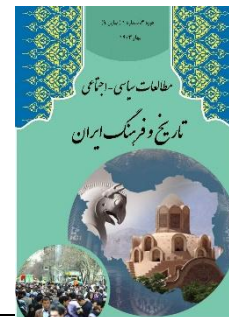
increasingly linked to geography, borderlands, and the strategic vulnerability of Iran's northern regions. The Caucasus, Caspian littoral, and commercial routes connecting Iran to Muscovy gradually became spaces where trade and security overlapped (Ranjbar et al., 2012). Studies of Safavid Iran-Russia relations show that what began largely as diplomatic and commercial interaction gradually acquired security implications as Russia's regional weight increased (Kajbaf et al., 2018). In the case of the English, suspicion had a more commercial and maritime character. The English were not immediate land neighbors, but their ships, companies, merchants, and representatives entered Iranian experience through the Persian Gulf and Indian Ocean economy (Taheri, 1975). The very qualities that made them useful—naval power, commercial discipline, and access to long-distance trade—also made them suspect. Iranian elites could admire English usefulness against rivals such as the Portuguese while remaining alert to the possibility that trade could conceal political ambition (Ferrier, 1985). This duality explains why suspicion was not an obstacle to interaction; rather, it structured the terms on which interaction was interpreted.

At the same time, Iranian perceptions also contained elements of admiration, curiosity, and selective appreciation. The English were admired most clearly for their maritime skill, naval technology, commercial organization, and ability to operate across long-distance networks. Their presence in the Persian Gulf exposed Iranian political actors to a form of power that differed from the traditional land-based military power familiar in Iranian-Ottoman rivalries (Floor, 2006). The English ship, cannon, company, and merchant became visible signs of a broader commercial and technical world. Iranian admiration, however, did not necessarily mean cultural submission or ideological fascination; it was often practical and selective, directed toward useful skills, objects, and capacities. Similarly, Russia generated a different kind of admiration. As Muscovy and later imperial Russia grew in strength, Iranian observers increasingly recognized Russian military and administrative capacity, especially as Russian influence moved closer to the Caucasus and the northern frontier (Atkin, 1980). The trade connections between Iran and Russia also made clear that Russia could serve as an important route to European markets and a participant in Safavid economic strategy (Matthee, 1994). Material goods, diplomatic reports, merchants' accounts, and the presence of foreign agents all contributed to a more complex Iranian image of Europe and its neighboring powers (Matthee, 1998). Sources such as the Carmelite documents from the age of Shah Abbas reveal that Iranian encounters with Europeans were not confined to state diplomacy; they also involved missionaries, translators, intermediaries, and everyday negotiations over status, belief, access, and knowledge (Sotudeh, 2004). In this context, admiration was inseparable from caution, because the same capacities that impressed Iranian elites also signaled the possibility of external pressure.

The article further demonstrates that Iranian views of Russians and the English changed significantly from the Safavid period to the threshold of the nineteenth century. During the high Safavid period, both Russians and the English could still be understood primarily within the framework of trade, diplomacy, and strategic utility. Safavid chronicles and later historical accounts show that the court's engagement with foreign powers was guided by political interest and by the effort to strengthen Iran's position in regional and international affairs (Monshi, 1978). By the Afsharid and Zand periods, however, internal instability, military campaigns, and shifts in regional power transformed the meaning of foreign relations. The Afsharid era, marked by social disruption and military mobilization, created a context in which foreign powers were increasingly evaluated according to their strategic consequences rather than merely their commercial value (Shabani, 1986). By the late eighteenth century, Russia's southward expansion and growing involvement in the Caucasus made it appear less as a distant commercial partner

and more as a potential territorial threat (Atkin, 1980). England, meanwhile, became increasingly connected to India, maritime power, and the broader imperial logic of trade and influence (Houshang Mahdavi, 1990). Although the full intensity of Anglo-Russian rivalry in Iran belonged to the nineteenth century, its mental and political preconditions were already forming earlier. Historical accounts of Iran's relations with Russia and England suggest that later Iranian anxieties did not arise suddenly; they were built upon accumulated memories of commercial penetration, diplomatic ambiguity, military power, and unequal capacities (Jamalzadeh, 2005). Thus, the pre-nineteenth-century period should be understood as the formative stage of a dual Iranian perception: foreign powers were both useful and dangerous, impressive and suspect, necessary for certain political goals yet potentially corrosive to autonomy.

In conclusion, the study shows that Iranians' views of Russians and the English before the nineteenth century were neither uniformly hostile nor simply admiring. They were historically layered, politically conditioned, and shaped by the specific routes through which each power entered Iranian experience. Russia appeared primarily through the northern frontier, overland trade, the Caspian sphere, and the Caucasus, producing a perception marked by territorial anxiety and respect for military power. England appeared primarily through the Persian Gulf, maritime trade, commercial companies, naval capacity, and the Indian Ocean world, producing a perception marked by economic suspicion and admiration for technical and commercial skill. The phrase "from suspicion to admiration" should therefore not be read as a linear transition from negative to positive judgment. Rather, it describes the coexistence of two simultaneous attitudes within Iranian historical consciousness. Iranians distrusted foreign motives but recognized foreign capacities; they feared intrusion but valued utility; they maintained cultural distance while selectively acknowledging power, discipline, technology, and commercial reach. This dual perception became one of the foundations upon which nineteenth-century Iranian political consciousness later interpreted Russian expansion and British influence.

نگاه ایرانیان به روس‌ها و انگلیسی‌ها پیش از قرن نوزدهم؛ از بدگمانی تا تحسین

زهرا قلاوند^{۱*}

۱. استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: z.ghalavand@pnu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

قلاوند، زهرا. (۱۴۰۵). نگاه ایرانیان به روس‌ها و انگلیسی‌ها پیش از قرن نوزدهم؛ از بدگمانی تا تحسین. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۵(۱)، ۱۷-۱.

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

این مقاله به بررسی نگاه ایرانیان به روس‌ها و انگلیسی‌ها پیش از قرن نوزدهم می‌پردازد و نشان می‌دهد که این نگاه نه کاملاً خصمانه بود و نه صرفاً تحسین‌آمیز، بلکه در طیفی میان بدگمانی، احتیاط، مصلحت‌سنجی، کنجکاوی و تحسین شکل می‌گرفت. پیش از آنکه جنگ‌های ایران و روس، قراردادهای تحمیلی و رقابت استعماری روسیه و انگلستان در قرن نوزدهم ذهنیت ایرانیان را دگرگون کند، تجربه ایرانیان از این دو قدرت بیشتر از راه تجارت، دیپلماسی، تماس‌های مرزی، حضور دریایی، مبادله کالا، مأموریت‌های مذهبی و روابط درباری شکل گرفته بود. روس‌ها عمدتاً از مسیر شمال، قفقاز، دریای خزر و تجارت زمینی در ذهن ایرانیان ظاهر شدند و به تدریج با مفاهیمی چون قدرت نظامی، تهدید مرزی و گسترش سرزمینی پیوند خوردند. در مقابل، انگلیسی‌ها بیشتر از راه خلیج فارس، کشتی‌رانی، کمپانی هند شرقی، تجارت دریایی و رقابت با پرتغالی‌ها شناخته شدند و تصویر آنان با مهارت بازرگانی، توان فنی، قدرت دریایی و نفوذ اقتصادی همراه بود. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد که بدگمانی ایرانیان نسبت به این دو قدرت از تفاوت دینی، فاصله فرهنگی، نگرانی سیاسی، رقابت تجاری و آگاهی از توان نظامی و اقتصادی آنان سرچشمه می‌گرفت. با این حال، همین توانایی‌ها زمینه تحسین و توجه‌گزینی ایرانیان را نیز فراهم می‌کرد. ایرانیان در عین بی‌اعتمادی به نیت بیگانگان، از قدرت دریایی انگلیسی‌ها، سازمان نظامی روس‌ها، کالاهای اروپایی، روش‌های تجاری و مهارت‌های دیپلماتیک آنان آگاه بودند. مقاله نتیجه می‌گیرد که دوره پیش از قرن نوزدهم مرحله شکل‌گیری ذهنیت دوگانه ایرانیان نسبت به روس‌ها و انگلیسی‌ها بود؛ ذهنیتی که بعدها در قرن نوزدهم به یکی از محورهای مهم اندیشه سیاسی و تاریخی ایران تبدیل شد.

کلیدواژگان: ایران پیشاقاجاری؛ روسیه؛ انگلستان؛ صفویه؛ خلیج فارس؛ قفقاز؛ روابط خارجی ایران؛ ذهنیت تاریخی

مقدمه

نگاه ایرانیان به روس‌ها و انگلیسی‌ها پیش از قرن نوزدهم را نمی‌توان در قالب یک دآوری ساده، ثابت و یک‌سویه توضیح داد؛ زیرا این نگاه در فاصله‌ای گسترده میان بدگمانی، احتیاط، ترس، کنجکاوی، مصلحت‌سنجی، احترام و گاه تحسین شکل می‌گرفت. پیش از آنکه جنگ‌های ایران و روس، قراردادهای سنگین سیاسی، نفوذ گسترده بریتانیا در ایران و رقابت‌های آشکار استعماری قرن نوزدهم ذهنیت ایرانیان را عمیقاً دگرگون کند، تجربه ایرانیان از روس‌ها و انگلیسی‌ها بیشتر از مسیر تماس‌های تجاری، سفارت‌ها، رفت‌وآمد بازرگانان، رقابت‌های منطقه‌ای، حضور اروپاییان در خلیج فارس، تحولات قفقاز، تجارت ابریشم، روابط دریایی و مواجهه‌های محدود اما معنادار سیاسی حاصل می‌شد. از همین رو، این مقاله بر این فرض استوار است که ذهنیت ایرانی پیش از قرن نوزدهم هنوز به صورت کامل در چارچوب ضدیت استعماری متأخر شکل نگرفته بود، اما عناصر اصلی آن، یعنی سوءظن نسبت به نیت بیگانگان، نگرانی از نفوذ سیاسی، توجه به قدرت نظامی و اقتصادی اروپا، و هم‌زمان تحسین برخی جلوه‌های فنی و سازمانی قدرت‌های خارجی، از دوره صفوی تا افشاری و زندی به‌تدریج پدیدار شده بود. در روایت‌های تاریخی دوره صفوی، تماس با نیروهای خارجی بیشتر در بستری از سیاست موازنه، تجارت ابریشم و رقابت با عثمانی معنا می‌یافت؛ برای نمونه، مناسبات سیاسی و اقتصادی ایران صفوی با اروپا در پژوهش‌های مربوط به سیاست خارجی صفوی نه صرفاً به‌عنوان رابطه‌ای فرهنگی، بلکه به‌مثابه بخشی از راهبرد دولت صفوی برای گشودن مسیرهای تجاری، کسب متحدان سیاسی و تقویت موقعیت منطقه‌ای ایران بررسی شده است (Nava'i, 1998). در چنین فضایی، روس‌ها و انگلیسی‌ها هر یک با سیمایی متفاوت در ذهن ایرانیان ظاهر شدند: روس‌ها بیشتر با مرزهای شمالی، قفقاز، تجارت خزری، مسکووی و قدرت زمینی در حال رشد شناخته شدند، در حالی که انگلیسی‌ها عمدتاً از راه خلیج فارس، کشتی، تجارت دریایی، کمپانی هند شرقی و کالاهای وارداتی در افق تجربه ایرانی قرار گرفتند (Ferrier, 1985).

اهمیت این موضوع از آنجا ناشی می‌شود که تاریخ روابط خارجی ایران را نمی‌توان صرفاً بر پایه قراردادهای، سفارت‌ها و جنگ‌ها فهمید؛ بلکه باید لایه ذهنی و فرهنگی مواجهه ایرانیان با قدرت‌های بیگانه را نیز در نظر گرفت. ایرانیان پیشامردن هنگام مواجهه با روس‌ها و انگلیسی‌ها تنها با دو دولت خارجی روبه‌رو نبودند، بلکه با دو نوع «دیگری» مواجه می‌شدند که هم از نظر دینی و فرهنگی متفاوت بود و هم از نظر فنی، نظامی، تجاری و دیپلماتیک واجد امکاناتی بود که نمی‌شد آن را نادیده گرفت. در متون تاریخی صفوی، از جمله روایت‌های مربوط به دربار شاه عباس و مناسبات ایران با قدرت‌های خارجی، نوعی درک عمل‌گرایانه از بیگانگان دیده می‌شود؛ به این معنا که دولت صفوی می‌توانست در عین حفظ فاصله فرهنگی و مذهبی، از ظرفیت سیاسی و نظامی نیروهای اروپایی بهره‌گیرد (Monshi, 1978). در همین چارچوب، سیاست شاه عباس اول در برابر پرتغالی‌ها، عثمانی‌ها و انگلیسی‌ها و دیگر قدرت‌های حاضر در منطقه نشان می‌دهد که درک ایرانیان از بیگانگان همواره در مرز میان احتیاط و استفاده ابزاری حرکت می‌کرد؛ چنان‌که مطالعه زندگی و سیاست‌های شاه عباس نشان می‌دهد که نگاه دربار صفوی به اروپاییان بیش از آنکه ساده‌انگارانه یا کاملاً خصمانه باشد، با محاسبه سیاسی و تشخیص منافع دولت مرکزی همراه بود (Falsafi, 1966). از این منظر، انگلیسی‌ها در برخی لحظات می‌توانستند نیرویی سودمند و حتی قابل تحسین جلوه کنند، زیرا توان دریایی آنان امکان مقابله با رقبای پرتغالی و تنظیم بخشی از تجارت خلیج فارس را فراهم می‌کرد (Floor, 2006). در مقابل، روس‌ها به دلیل اتصال جغرافیایی به نواحی شمالی ایران و حضور تدریجی در مسائل قفقاز و دریای خزر، بیشتر در قالب همسایه‌ای رو به گسترش و بالقوه تهدیدکننده دیده شدند (Kajbaf et al., 2018).

پرسش اصلی مقاله این است که ایرانیان پیش از قرن نوزدهم روس‌ها و انگلیسی‌ها را چگونه می‌دیدند و چرا این نگاه از بدگمانی تا تحسین در نوسان بود. پاسخ به این پرسش مستلزم توجه به چند سطح تحلیلی است: نخست، سطح سیاسی و دیپلماتیک، زیرا روابط ایران با

روسیه و انگلستان در بستر رقابت با عثمانی، تجارت بین‌المللی، موقعیت قفقاز، مسیرهای بازرگانی و مسئله خلیج فارس شکل می‌گرفت. دوم، سطح اقتصادی و تجاری، زیرا تجارت ابریشم، ورود کالاهای اروپایی، مسیرهای دریایی و خشکی، و نقش واسطه‌های ارمنی و اروپایی در شکل‌گیری تصویر ایرانیان از بیگانگان بسیار مؤثر بود؛ پژوهش‌هایی که به تجارت خارجی عصر صفوی پرداخته‌اند، نشان می‌دهند که دولت صفوی و نخبگان اقتصادی ایران نسبت به ظرفیت‌های تجارت خارجی آگاه بودند و از همین رهگذر با گروه‌های روس، انگلیسی، ارمنی و دیگر بازیگران خارجی تماس پیدا می‌کردند (Amiri, 2001). سوم، سطح فرهنگی و ادراکی، زیرا تصویر ایرانیان از اروپا، روسیه و انگلستان در قالب مفاهیمی چون فرنگ، نصاری، تاجار بیگانه، سفیران مسیحی، اهل صنعت، صاحبان کشتی و مردمان دوردست اما قدرتمند ساخته می‌شد؛ در تحلیل تصویر ایرانیان از اروپا، تأکید شده است که این تصویر در دوره صفوی و پس از آن نه فقط بر پایه شناخت مستقیم، بلکه از طریق سفرنامه‌ها، کالاهای سفیران، واسطه‌ها و شنیده‌های درباری شکل گرفت (Matthee, 1998). چهارم، سطح نظامی و امنیتی، زیرا روسیه با قدرت زمینی و گسترش تدریجی در شمال، و انگلستان با قدرت دریایی و نفوذ تجاری در جنوب، دو گونه متفاوت از قدرت خارجی را در ذهن ایرانیان مجسم می‌کردند. بنابراین، مقاله حاضر با رویکرد تاریخی - تحلیلی می‌کوشد نشان دهد که بدگمانی و تحسین، دو سوی متناقض اما هم‌زمان یک تجربه تاریخی بودند و ایرانیان اغلب در برابر روس‌ها و انگلیسی‌ها هم احساس خطر می‌کردند و هم به توان آنان توجه نشان می‌دادند.

از نظر محدوده زمانی، تمرکز مقاله بر دوره پیش از قرن نوزدهم است؛ یعنی از زمینه‌های نخستین تماس‌های پایدار در دوره صفوی تا تحولات افشاری و زندی و آستانه ورود ایران به بحران‌های گسترده قرن نوزدهم. این محدوده زمانی اهمیت ویژه‌ای دارد، زیرا پیش از قرن نوزدهم هنوز مناسبات ایران با روسیه و انگلستان به شکل نظام‌مند تحت تأثیر قراردادهای تحمیلی، مداخله‌های آشکار سیاسی و رقابت مستقیم استعماری قرار نگرفته بود؛ با این حال، نشانه‌های اولیه بسیاری از نگرانی‌ها و داوری‌های بعدی در همین دوره دیده می‌شود. برای نمونه، مناسبات تجاری ایران و روسیه در دوره دوم صفوی نشان می‌دهد که ارتباط با روسیه از مسیر تجارت، رفت‌وآمد تجار، مسیرهای شمالی و پیوندهای منطقه‌ای شکل گرفت، اما همین مناسبات تجاری به تدریج با محاسبات سیاسی و امنیتی درآمیخت (Ranjbar et al., 2012). همچنین روابط ایران و انگلستان در دوره‌های پیشاقاجاری، به‌ویژه در پیوند با خلیج فارس، کمپانی هند شرقی و رقابت با پرتغالی‌ها، نشان می‌دهد که انگلیسی‌ها از آغاز نه فقط تاجران دوردست، بلکه بازیگرانی بودند که می‌توانستند در موازنه قدرت منطقه‌ای اثرگذار شوند (Taheri, 1975). بنابراین، هدف مقاله حاضر آن است که با بررسی تاریخی و تحلیلی، نشان دهد تصویر ایرانیان از روس‌ها و انگلیسی‌ها پیش از قرن نوزدهم تصویری دوگانه، تدریجی، زمینه‌مند و وابسته به تجربه‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی بوده است.

زمینه تاریخی مواجهه ایرانیان با روس‌ها و انگلیسی‌ها پیش از قرن نوزدهم

برای فهم نگاه ایرانیان به روس‌ها و انگلیسی‌ها، نخست باید به زمینه تاریخی تماس ایران با این دو قدرت توجه کرد. در دوره صفوی، ایران در موقعیتی قرار داشت که از یک سو با عثمانی درگیر رقابت سیاسی، مذهبی و نظامی بود و از سوی دیگر برای تقویت جایگاه خود در منطقه و جهان، به گسترش مناسبات با نیروهای خارجی توجه نشان می‌داد. تشکیل دولت صفوی و تثبیت مرزهای سیاسی و مذهبی ایران، زمینه‌ای فراهم کرد که در آن دولت مرکزی ناگزیر بود نسبت خود را با قدرت‌های پیرامونی و دوردست تعریف کند. در چنین فضایی، روابط با اروپا نه فقط از سر کنجکاوای فرهنگی، بلکه در پیوند با سیاست ضد عثمانی، تجارت ابریشم، دسترسی به سلاح، بهره‌گیری از راه‌های دریایی و ایجاد توازن در برابر رقبای منطقه‌ای اهمیت یافت. در منابع مربوط به روابط سیاسی ایران و اروپا در عصر صفوی، بارها بر این نکته تأکید شده است که صفویان، به‌ویژه در دوره شاه عباس، تلاش داشتند از ارتباط با دولت‌ها و گروه‌های اروپایی برای تحکیم قدرت سیاسی و توسعه تجارت بهره گیرند (Nava'i, 1993). روایت‌های تاریخی صفوی نیز نشان می‌دهند که دربار ایران با نمایندگان خارجی صرفاً از موضع انزوا برخورد نمی‌کرد، بلکه آنان را در چارچوب نیازها و مصلحت‌های سیاسی خود ارزیابی می‌کرد (Monshi, 1978). در این بستر، روس‌ها و انگلیسی‌ها هر

دو وارد میدان تجربه ایرانی شدند، اما نه از یک مسیر و نه با یک معنا. روس‌ها از شمال و از راه مسکووی، قفقاز، دریای خزر و مسیرهای زمینی شناخته شدند؛ انگلیسی‌ها از جنوب و از راه دریا، خلیج فارس، هند و تجارت دریایی در ذهن ایرانیان جای گرفتند (Ferrier, 1985). روسیه در نگاه ایرانیان دوره صفوی ابتدا بیشتر به عنوان قدرتی شمالی و نسبتاً دوردست مطرح بود که ارتباط آن با ایران از مسیر تجارت، سفارت و مسیرهای قفقاز و خزر شکل می‌گرفت. مسکووی در قرن‌های شانزدهم و هفدهم به تدریج به بازیگری فعال‌تر در حوزه تجارت اوراسیا تبدیل شد و مسیرهای تجاری میان ایران، روسیه و اروپا اهمیت یافت. تجارت ابریشم ایران با مسکووی و حقوق عبور کالاها، بخشی از سیاست اقتصادی و دیپلماتیک صفوی بود و نشان می‌داد که روسیه نه فقط در مقام همسایه‌ای جغرافیایی، بلکه به عنوان واسطه‌ای در اتصال ایران به بازارهای دورتر اهمیت داشت (Matthee, 1994). با وجود این، تصویر روس‌ها در ذهن ایرانیان تنها از تجارت ساخته نمی‌شد؛ بلکه نزدیکی آنان به قفقاز، تماس با نواحی مرزی، و رشد تدریجی قدرت نظامی و سیاسی روسیه باعث می‌شد نوعی احتیاط و بدگمانی نسبت به آنان شکل گیرد. بررسی تحولات روابط ایران و روسیه در دوره صفوی نشان می‌دهد که این روابط از سطح مبادله تجاری فراتر رفت و به تدریج ابعاد سیاسی، امنیتی و مرزی پیدا کرد (Kajbaf et al., 2018). در این معنا، روس‌ها برای ایرانیان برخلاف بسیاری از اروپاییان غربی، بیگانه‌ای کاملاً دور نبودند؛ آنان در همسایگی حوزه‌های حساس ایران حضور داشتند و همین نزدیکی جغرافیایی به تصویر آنان رنگی امنیتی می‌داد. روایت‌های عمومی از تاریخ روابط ایران و روسیه نیز نشان می‌دهد که ریشه بسیاری از نگرانی‌های قرن نوزدهم را باید در تحولات پیشین و در تغییر تدریجی جایگاه روسیه در شمال ایران جست‌وجو کرد (Jamalzadeh, 2005).

انگلیسی‌ها اما با سیمایی متفاوت وارد ذهنیت ایرانیان شدند. حضور آنان در ایران بیش از همه از راه تجارت دریایی، کمپانی هند شرقی، خلیج فارس و رقابت با پرتغالی‌ها و هلندی‌ها معنا یافت. در دوره صفوی، به‌ویژه در زمان شاه عباس اول، انگلیسی‌ها در کنار برخی نیروهای دیگر اروپایی به عنوان صاحبان کشتی، توپخانه دریایی و تجارت بین‌المللی شناخته شدند. اهمیت آنان در ماجرای بیرون راندن پرتغالی‌ها از هرمز و تثبیت جایگاه ایران در خلیج فارس نشان می‌دهد که انگلیسی‌ها در تجربه تاریخی ایرانیان می‌توانستند هم بیگانه‌ای مسیحی و مشکوک باشند و هم نیرویی مفید برای تحقق اهداف سیاسی و نظامی ایران (Floor, 2006). تاریخ روابط انگلیس و ایران از دوره مغول تا قاجار نیز نشان می‌دهد که رابطه ایران با انگلیسی‌ها از آغاز بر محور تجارت، دریا، امتیاز، رقابت و مصلحت سیاسی می‌چرخید (Taheri, 1975). از آنجا که انگلیسی‌ها همسایه زمینی ایران نبودند، بدگمانی نسبت به آنان در ابتدا کمتر رنگ مرزی و سرزمینی داشت و بیشتر با تجارت، سودجویی، رقابت در خلیج فارس، رابطه با هند و توان دریایی پیوند می‌خورد. گزارش‌های مربوط به روابط انگلستان و ایران در دوره صفوی تا زنده نشان می‌دهد که انگلیسی‌ها اغلب در قالب نمایندگان کمپانی، بازرگانان دریایی و بازیگران اقتصادی دیده می‌شدند، اما همین حضور اقتصادی به تدریج امکان تأثیرگذاری سیاسی آنان را نیز آشکار می‌کرد (Ferrier, 1985).

یکی از نکات مهم در زمینه تاریخی این مواجهه، نقش واسطه‌ها و گروه‌های میانجی در شکل‌گیری تصویر ایرانیان از روس‌ها و انگلیسی‌ها بود. ایرانیان غالباً روس‌ها و انگلیسی‌ها را نه از راه مشاهده مستقیم گسترده مردم عادی، بلکه از طریق دربار، تجار، مترجمان، ارمنیان، مأموران مذهبی، سفرا و بازرگانان می‌شناختند. نقش ارمنیان در تجارت خارجی صفوی، به‌ویژه در تجارت ابریشم و ارتباط با بازارهای اروپایی، نشان می‌دهد که تصویر ایرانیان از فرنگیان و قدرت‌های مسیحی تا اندازه زیادی از مسیر شبکه‌های تجاری ارمنی و واسطه‌گری آنان ساخته می‌شد (Arab-Hashemi, 2004). در همین چارچوب، اسناد پدران کرملی باقی‌مانده از عصر شاه عباس نیز نشان می‌دهد که حضور اروپاییان در ایران تنها به سطح دیپلماسی رسمی محدود نبود، بلکه مأموران مذهبی، تجار، راهبان و مسافران اروپایی نیز در ساختن فضای ارتباطی میان ایران و اروپا نقش داشتند (Sotudeh, 2004). از سوی دیگر، سفرهای اروپاییان به روسیه و ایران، مانند گزارش‌های آنتونی جنکینسون و دیگر انگلیسیان، به ما نشان می‌دهد که انگلیسی‌ها از میانه‌های دوره صفوی در پی شناخت مسیرهای تجاری ایران، روسیه و

آسیای میانه بودند و همین تلاش برای نفوذ تجاری می‌توانست در ذهن ایرانیان هم کنجکاوی و هم بدگمانی ایجاد کند (Jenkinson, 1886). بنابراین، نگاه ایرانیان به روس‌ها و انگلیسی‌ها محصول یک برخورد مستقیم ساده نبود، بلکه از شبکه‌ای از تماس‌های غیرمستقیم، روایت‌ها، ترجمه‌ها، مذاکرات و منافع تجاری شکل می‌گرفت.

در دوره‌های پس از صفوی، به‌ویژه در عصر افشاری و زندی، شرایط ایران دگرگون شد و همین دگرگونی بر نحوه نگاه به قدرت‌های خارجی اثر گذاشت. سقوط صفویان، بحران‌های داخلی، حمله افغان‌ها، ظهور نادرشاه، لشکرکشی‌های گسترده، و سپس ناپایداری سیاسی دوره زنده سبب شد که رابطه ایران با قدرت‌های خارجی در فضایی متفاوت از دوره اوج صفوی ادامه یابد. در دوره افشاری، تمرکز اصلی دولت ایران بر بازسازی اقتدار نظامی، تثبیت سرزمین، لشکرکشی و احیای قدرت مرکزی بود و در چنین فضایی نگاه به بیگانگان بیش از پیش در نسبت با نیازهای نظامی و سیاسی سنجیده می‌شد. تاریخ اجتماعی ایران در عصر افشاری نشان می‌دهد که جامعه ایران در این دوره تحت فشار جنگ‌ها، جابه‌جایی قدرت و بحران‌های اقتصادی قرار داشت و همین وضعیت، امکان شکل‌گیری رابطه‌ای منظم و پایدار با قدرت‌های خارجی را محدود می‌کرد (Shabani, 1986). در عین حال، روسیه در شمال بیش از گذشته اهمیت یافت و انگلیسی‌ها نیز در پیوند با هند و خلیج فارس همچنان موضوع توجه سیاسی و تجاری باقی ماندند. بررسی روابط خارجی ایران از صفوی تا جنگ جهانی دوم نشان می‌دهد که پیش از قرن نوزدهم، هرچند ایران هنوز با نوع کامل رقابت استعماری روس و انگلیس روبه‌رو نشده بود، اما هر دو قدرت به تدریج در افق سیاست خارجی ایران جایگاه مؤثرتری پیدا کردند (Houshang Mahdavi, 1990). در اواخر قرن هجدهم، به‌ویژه با گسترش نفوذ روسیه در قفقاز و افزایش اهمیت هند برای بریتانیا، شرایطی پدید آمد که نگاه ایرانیان به این دو قدرت را وارد مرحله‌ای حساس‌تر کرد؛ پژوهش درباره روابط روسیه و ایران از ۱۷۸۰ تا ۱۸۲۸ نشان می‌دهد که سال‌های پایانی قرن هجدهم را باید آستانه دگرگونی بنیادین در مناسبات ایران و روسیه دانست (Atkin, 1980).

ریشه‌ها و جلوه‌های بدگمانی ایرانیان نسبت به روس‌ها و انگلیسی‌ها

بدگمانی ایرانیان نسبت به روس‌ها و انگلیسی‌ها پیش از قرن نوزدهم از مجموعه‌ای از عوامل دینی، سیاسی، اقتصادی، جغرافیایی و تجربی پدید آمد. نخستین عامل، تفاوت دینی و فرهنگی بود. در جهان پیشامدرن، هویت دینی نقشی اساسی در تشخیص دوست و دشمن، خودی و بیگانه، مسلمان و مسیحی داشت. روس‌ها و انگلیسی‌ها هر دو در افق ذهنی ایرانیان به جهان مسیحی و فرنگی تعلق داشتند، هرچند میان آنان از نظر منشأ جغرافیایی، شکل حضور و کارکرد سیاسی تفاوت‌هایی وجود داشت. در منابع تاریخی عصر صفوی، بیگانگان اروپایی اغلب در چارچوب واژگانی مانند فرنگی، نصاری، سفیران مسیحی یا بازرگانان خارجی شناخته می‌شدند و همین نام‌گذاری‌ها نشان می‌دهد که تمایز دینی و فرهنگی بخشی از ادراک اولیه ایرانیان از آنان بود (Matthee, 1998). این تمایز البته همیشه به دشمنی آشکار نمی‌انجامید، زیرا دولت صفوی به‌ویژه در دوره شاه عباس می‌توانست با وجود مرزبندی مذهبی، از مناسبات سیاسی و تجاری با مسیحیان سود ببرد (Falsafi, 1966). با این حال، همین تفاوت دینی بستری برای سوءظن دائمی فراهم می‌کرد؛ زیرا بیگانگان مسیحی، به‌ویژه هنگامی که در قالب سفیر، تاجر یا مأمور مذهبی ظاهر می‌شدند، می‌توانستند حامل مقاصدی فراتر از ظاهر مأموریت خود تصور شوند. اسناد کرملی‌ها نشان می‌دهد که حضور مأموران مذهبی اروپایی در ایران با وجود برخی حمایت‌ها و مدارای درباری، همواره در فضایی از احتیاط، نظارت و فاصله‌گذاری فرهنگی جریان داشت (Sotudeh, 2004).

دومین عامل بدگمانی، تجربه سیاسی و امنیتی ایرانیان از قدرت‌های خارجی بود. درباره روس‌ها، این بدگمانی به تدریج با مسئله مرزهای شمالی، قفقاز، دریای خزر و رشد قدرت مسکووی پیوند خورد. در آغاز دوره صفوی، روسیه هنوز آن قدرت تعیین‌کننده‌ای نبود که در قرن نوزدهم به‌صورت مستقیم قلمرو ایران را تهدید کند، اما روند توسعه تدریجی آن در شمال و افزایش ارتباط با مناطق قفقاز، توجه ایرانیان

را به امکان تهدید از سوی این همسایه مسیحی جلب کرد. پژوهش درباره ابعاد تحولات روابط ایران و روسیه در دوره صفوی نشان می‌دهد که این روابط گرچه با تجارت و سفارت آغاز شد، به تدریج ابعاد امنیتی پیدا کرد و همین امر زمینه شکل‌گیری احتیاط و بدگمانی را فراهم ساخت (Kajbaf et al., 2018). در تجارت نیز هرچه مسیرهای شمالی اهمیت بیشتری یافتند، ضرورت کنترل ارتباطات با روسیه افزایش پیدا کرد؛ مطالعه روابط تجاری ایران و روسیه در دوره دوم صفوی نشان می‌دهد که تجارت میان دو طرف نه فقط یک فعالیت اقتصادی، بلکه بخشی از نظم سیاسی و منطقه‌ای بود که می‌توانست در صورت تغییر موازنه قدرت، به مسئله‌ای امنیتی تبدیل شود (Ranjbar et al., 2012). بنابراین، روس‌ها در نگاه ایرانیان به تدریج از بازرگانان یا همسایگان دوردست به قدرتی قابل مراقبت تبدیل شدند؛ قدرتی که تماس با آن سودمند بود، اما نزدیکی جغرافیایی و گسترش سیاسی آن می‌توانست نگران‌کننده باشد.

درباره انگلیسی‌ها، بدگمانی بیشتر از مسیر تجارت، دریا و کمپانی شکل گرفت. انگلیسی‌ها در جنوب ایران نه در مقام همسایه زمینی، بلکه در مقام نیروی دریایی و تجاری ظاهر شدند. آنان کالا، کشتی، توپ، بازرگان و نماینده کمپانی به همراه داشتند و همین ترکیب، تصویری پیچیده از آنان می‌ساخت. در نگاه ایرانیان، انگلیسی‌ها می‌توانستند متحدانی موقت علیه پرتغالی‌ها یا رقبای دیگر باشند، اما در عین حال به سبب ماهیت تجاری و سودجویانه حضورشان، موضوع سوءظن باقی می‌ماندند. تاریخ خلیج فارس و بنادر مهم آن نشان می‌دهد که حضور قدرت‌های اروپایی در منطقه از ابتدا با رقابت تجاری، کنترل راه‌های دریایی، نفوذ در بنادر و تلاش برای دسترسی به منافع اقتصادی همراه بود (Floor, 2006). از این رو، ایرانیان می‌توانستند به توان فنی و دریایی انگلیسی‌ها نیاز داشته باشند، اما هم‌زمان نسبت به هدف نهایی آنان بدگمان باشند. تاریخ روابط تجاری و سیاسی انگلستان و ایران نیز نشان می‌دهد که روابط دو طرف از همان ابتدا با مسئله امتیاز، سود بازرگانی، نفوذ کمپانی و رقابت در خلیج فارس پیوند خورد (Taheri, 1975). این وضعیت سبب شد که انگلیسی‌ها در ذهن ایرانیان نه صرفاً مردمانی بیگانه، بلکه بازیگرانی حسابگر و اهل منفعت جلوه کنند. در نتیجه، بدگمانی نسبت به آنان ماهیتی اقتصادی - سیاسی داشت و از نگرانی درباره نفوذ تدریجی از مسیر تجارت تغذیه می‌شد.

سومین ریشه بدگمانی، مشاهده قدرت فنی و نظامی روس‌ها و انگلیسی‌ها بود. در بسیاری از موارد، ترس از بیگانه تنها از ضعف یا ناآگاهی ناشی نمی‌شد، بلکه از آگاهی نسبت به توان واقعی او برمی‌خاست. ایرانیان هنگامی که با کشتی‌های انگلیسی، توپخانه دریایی، سازمان تجاری، شبکه‌های بازرگانی و مهارت‌های دیپلماتیک آنان روبه‌رو شدند، دریافتند که این قدرت‌ها صرفاً مهمانان تجاری یا سفیران عادی نیستند. ماجرای حضور انگلیسی‌ها در خلیج فارس و نقش آنان در تحولات هرمز نشان می‌دهد که قدرت دریایی انگلیسی‌ها می‌توانست در معادلات نظامی منطقه نقش‌آفرین باشد (Ferrier, 1985). همین امر اگرچه در مقطعی به سود ایران بود، اما در بلندمدت سوءظن نسبت به توان مداخله‌گری آنان را افزایش می‌داد. درباره روس‌ها نیز رشد تدریجی قدرت نظامی و اداری روسیه، به‌ویژه در اواخر قرن هجدهم، موجب شد که ایرانیان با نوعی قدرت سازمان‌یافته و گسترش طلب مواجه شوند. بررسی روابط ایران و روسیه در فاصله ۱۷۸۰ تا ۱۸۲۸ نشان می‌دهد که اواخر قرن هجدهم مرحله‌ای بود که روسیه از سطح یک قدرت شمالی به بازیگری تعیین‌کننده در قفقاز و سیاست ایران تبدیل شد (Atkin, 1980). بنابراین، بدگمانی ایرانیان نسبت به روس‌ها و انگلیسی‌ها تنها واکنشی احساسی نبود، بلکه بر پایه مشاهده تدریجی ظرفیت‌های واقعی این قدرت‌ها شکل گرفت.

چهارمین عامل بدگمانی، ناآشنایی و فاصله فرهنگی بود. ایرانیان، به‌ویژه در سطح عمومی جامعه، شناخت مستقیم و گسترده‌ای از روس‌ها و انگلیسی‌ها نداشتند. بسیاری از اطلاعات آنان از طریق گزارش‌های درباری، روایت‌های سفرا، گفت‌وگوهای تجار، اخبار کاروان‌ها، واسطه‌های ارمنی و مأموران مذهبی منتقل می‌شد. چنین شناختی ناگزیر ناقص، گزینشی و آمیخته با خیال، شایعه و داوری‌های فرهنگی بود. در روایت‌های مربوط به روابط ایران با جهان از مغولان تا قاجار، بارها دیده می‌شود که اطلاعات ایرانیان از قدرت‌های خارجی تابع مسیرهای

محدود ارتباطی و نیازهای سیاسی زمانه بود (Nava'i, 1991). همین محدودیت شناخت، امکان بزرگ‌نمایی خطر یا نسبت دادن نیت‌های پنهان به بیگانگان را افزایش می‌داد. از سوی دیگر، سفرنامه‌ها و گزارش‌های انگلیسی نیز نشان می‌دهد که خود اروپاییان نیز ایران را از منظر منافع و تصورات خود می‌دیدند؛ برای نمونه، روایت‌های جنکینسون و دیگر انگلیسیان درباره سفر به روسیه و ایران نشان می‌دهد که هدف اصلی آنان شناخت مسیرهای تجاری، امکان دسترسی به بازارها و برقراری ارتباطات اقتصادی بود (Jenkinson, 1886). ایرانیان هنگامی که با چنین کوشش‌هایی روبه‌رو می‌شدند، می‌توانستند آن را نشانه‌ای از کنجکاو سودجویانه یا مقدمه نفوذ خارجی بدانند. بدین ترتیب، فاصله فرهنگی و اطلاعاتی، بدگمانی متقابل را تشدید می‌کرد.

در نهایت، بدگمانی ایرانیان پیش از قرن نوزدهم را باید از بدگمانی ضد استعماری قرن نوزدهم و بیستم متمایز کرد. در دوره پیشامدرن، سوءظن نسبت به روس‌ها و انگلیسی‌ها هنوز بر پایه تجربه مستقیم اشغال گسترده یا قراردادهای تحمیلی بزرگ شکل نگرفته بود، بلکه بیشتر از تفاوت دینی، رقابت تجاری، نگرانی مرزی، تجربه محدود نظامی و شناخت ناقص فرهنگی برمی‌خاست. با این حال، همین بدگمانی‌های پراکنده بعدها به حافظه‌ای سیاسی تبدیل شد که در قرن نوزدهم با جنگ‌های ایران و روس و گسترش نفوذ بریتانیا در ایران تشدید گردید. تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلستان در قرن نوزدهم نشان می‌دهد که بسیاری از سوءظن‌های بعدی نسبت به سیاست بریتانیا بر زمینه‌ای از تجربه‌های پیشین تجارت، امتیاز و نفوذ شکل گرفت (Mahmoud, 1949). همچنین تاریخ عمومی روابط خارجی ایران نشان می‌دهد که قرن نوزدهم نقطه انفجار و آشکارشدن روندهایی بود که ریشه‌های مقدماتی آن در دوره‌های صفوی، افشاری و زندی پدید آمده بود (Hessam Moezzi, 1987). بنابراین، بدگمانی پیش از قرن نوزدهم را باید مرحله شکل‌گیری اولیه ذهنیتی دانست که هنوز سیال، موقعیتی و آمیخته با تحسین بود، اما ظرفیت تبدیل شدن به نگرانی عمیق سیاسی را در خود داشت.

زمینه‌های تحسین، اقتباس و کنجکاو ایرانیان نسبت به روس‌ها و انگلیسی‌ها

اگرچه بدگمانی یکی از عناصر اصلی نگاه ایرانیان به روس‌ها و انگلیسی‌ها بود، اما این نگاه هرگز صرفاً خصمانه و منفی نبود. در کنار سوءظن، نوعی تحسین، کنجکاو و توجه عملی نیز وجود داشت. ایرانیان پیش از قرن نوزدهم در برخورد با روس‌ها و انگلیسی‌ها با جلوه‌هایی از قدرت، نظم، توان فنی، مهارت تجاری، ابزارهای مادی، کشتی‌رانی، دیپلماسی و سازمان نظامی مواجه شدند که نمی‌توانستند آن را نادیده بگیرند. در دوره صفوی، به‌ویژه در زمان شاه عباس، دربار ایران به‌خوبی دریافت که ارتباط با اروپاییان می‌تواند در سیاست خارجی، تجارت و رقابت با عثمانی سودمند باشد (Nava'i, 1993). همین نگاه عمل‌گرایانه سبب شد که برخی ویژگی‌های قدرت‌های اروپایی، از جمله انگلیسی‌ها، مورد توجه و حتی تحسین قرار گیرد. انگلیسی‌ها به سبب مهارت دریایی، قدرت کشتی‌ها، توان توپخانه و شبکه بازرگانی خود در خلیج فارس برای ایران اهمیت یافتند. مطالعه تاریخ سیاسی و اقتصادی شهرهای بندری خلیج فارس نشان می‌دهد که قدرت‌های اروپایی، از جمله انگلیسی‌ها، با ورود به ساختار تجارت دریایی منطقه، شیوه‌هایی از سازماندهی اقتصادی و نظامی را به نمایش گذاشتند که برای دولت صفوی هم فرصت و هم چالش ایجاد می‌کرد (Floor, 2006). از همین رو، تحسین ایرانیان نسبت به انگلیسی‌ها بیشتر با توان دریایی، کالاهای وارداتی، مهارت تجاری و قابلیت آنان در مداخله نظامی از راه دریا پیوند داشت.

نخستین زمینه تحسین، قدرت فنی و نظامی بود. ایرانیان در خلیج فارس با انگلیسی‌هایی روبه‌رو شدند که کشتی‌های بزرگ، توپخانه دریایی و تجربه نبرد در آب‌های دوردست داشتند. چنین توانایی‌هایی برای دولتی مانند ایران که قدرت زمینی مهمی داشت اما در حوزه دریایی با محدودیت روبه‌رو بود، اهمیت ویژه‌ای داشت. همکاری ایران و انگلیسی‌ها در برابر پرتغالی‌ها نمونه‌ای از موقعیتی بود که در آن توان نظامی یک قدرت بیگانه نه فقط مایه نگرانی، بلکه ابزار تحقق هدف سیاسی ایران شد (Ferrier, 1985). در تحلیل زندگی شاه عباس نیز روشن است که او در سیاست خارجی خود به‌جای تکیه بر داوری‌های صرفاً مذهبی، ظرفیت عملی نیروهای خارجی را می‌سنجید و از آنان در چارچوب

منافع دولت صفوی استفاده می‌کرد (Falsafi, 1966). در چنین شرایطی، انگلیسی‌ها می‌توانستند در نگاه دربار صفوی به‌عنوان مردمانی کارآمد، مجهز و آشنا با فنون دریایی جلوه کنند. این تحسین البته به معنای اعتماد کامل نبود؛ بلکه بیشتر نوعی احترام عملی نسبت به توانایی‌هایی بود که ایران به آن نیاز داشت. به بیان دیگر، ایرانیان ممکن بود نیت انگلیسی‌ها را مشکوک بدانند، اما توان دریایی و سازمانی آنان را انکار نمی‌کردند. همین دوگانگی یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های نگاه ایرانیان به انگلیسی‌ها پیش از قرن نوزدهم بود.

درباره روس‌ها نیز زمینه تحسین، بیش از همه به قدرت نظامی، انضباط اداری، گسترش سرزمینی و جایگاه آنان در شمال ایران مربوط می‌شد. روسیه در آغاز دوره صفوی هنوز به اندازه قرن هجدهم و نوزدهم در سیاست ایران نقش نداشت، اما به تدریج به قدرتی تبدیل شد که ایرانیان ناگزیر بودند آن را جدی بگیرند. تجارت ابریشم با مسکووی و اهمیت مسیرهای شمالی نشان می‌دهد که روسیه برای ایران نه فقط تهدیدی بالقوه، بلکه راهی برای اتصال به بازارهای اروپایی و دورزدن برخی محدودیت‌های منطقه‌ای بود (Matthee, 1994). در اواخر قرن هجدهم، هنگامی که روسیه در قفقاز فعال‌تر شد، ایرانیان بیش از پیش با قدرت سازمان‌یافته‌ای مواجه شدند که توان گسترش و تثبیت نفوذ داشت (Atkin, 1980). این وضعیت هرچند نگرانی امنیتی پدید آورد، اما در عین حال نوعی تحسین نسبت به قدرت دولت روسیه ایجاد کرد. روس‌ها به تدریج در ذهن نخبگان ایرانی به مردمانی تبدیل شدند که از نظر نظامی و اداری قابل توجه‌اند و نمی‌توان آنان را صرفاً به‌عنوان گروهی دوردست یا حاشیه‌ای نادیده گرفت. در این معنا، تحسین روس‌ها بیشتر تحسینی آمیخته به اضطراب بود: احترام به قدرتی که هم نظم و توان دارد و هم می‌تواند خطرناک باشد.

زمینه دوم تحسین، کالاها و مظاهر مادی تمدن اروپایی بود. ایرانیان پیش از قرن نوزدهم از راه کالاهای وارداتی، پارچه‌ها، فلزات، سلاح‌ها، ابزارها، ساعت‌ها، نقشه‌ها، کشتی‌ها و دیگر اشیای اروپایی با جنبه‌ای ملموس از قدرت روس‌ها و انگلیسی‌ها آشنا شدند. تجارت خارجی عصر صفوی نشان می‌دهد که کالا و مبادله اقتصادی نه فقط نقش مالی، بلکه نقش فرهنگی و ذهنی نیز داشت؛ زیرا از طریق کالا بود که ایرانیان توان تولید، شبکه بازرگانی و مهارت فنی بیگانگان را مشاهده می‌کردند (Amiri, 2001). سیاست تجارت در ایران صفوی نیز بر محور ابریشم، نقره، مسیرهای بازرگانی و رقابت قدرت‌های خارجی نشان می‌دهد که اقتصاد ایران در سطحی فراتر از بازار داخلی با جهان پیرامون در ارتباط بود (Matthee, 1999). در چنین فضایی، تحسین نسبت به انگلیسی‌ها و روس‌ها گاه نه از شناخت فلسفه سیاسی یا فرهنگ آنان، بلکه از مشاهده اشیای مادی و کارکردهای عملی آغاز می‌شد. ایرانیان ممکن بود نسبت به دین و نیت اروپاییان بدگمان باشند، اما هنگامی که با ابزار، کشتی، سلاح یا روش‌های تجاری آنان روبه‌رو می‌شدند، نوعی اعتراف به برتری یا دست‌کم تفاوت فنی در ذهن آنان شکل می‌گرفت. تصویر ایرانیان از اروپا نیز در همین نقطه پیچیده می‌شود؛ زیرا اروپا هم «دیگری دینی» بود و هم منبع کالاها و فنونی که جذابیت و کارآمدی داشت (Matthee, 1998).

زمینه سوم تحسین، توان دیپلماتیک و شبکه‌سازی سیاسی بود. روس‌ها و انگلیسی‌ها هر دو در مناسبات خود با ایران نشان دادند که در مذاکره، پیمان‌بندی، استفاده از فرصت‌های منطقه‌ای و پیوند دادن تجارت با سیاست مهارت دارند. انگلیسی‌ها از راه کمپانی هند شرقی و شبکه‌های تجاری خود توانستند رابطه با ایران را به بخشی از راهبرد گسترده‌تر خود در اقیانوس هند و خلیج فارس تبدیل کنند (Ferrier, 1985). روس‌ها نیز از مسیرهای شمالی و ارتباط با قفقاز و تجارت خزری، به تدریج حضور خود را در معادلات سیاسی ایران افزایش دادند (Jamalzadeh, 2005). این توانایی در پیوند دادن اقتصاد، سیاست و جغرافیا برای نخبگان ایرانی قابل توجه بود. تاریخ روابط خارجی ایران از صفوی تا دوره‌های بعدی نشان می‌دهد که نخبگان ایرانی به تدریج دریافته‌اند که قدرت‌های خارجی جدید، برخلاف بسیاری از همسایگان سنتی، تنها از راه لشکرکشی عمل نمی‌کنند، بلکه از تجارت، سفارت، امتیاز، پیمان و نفوذ تدریجی بهره می‌گیرند (Houshang Mahdavi, 1990).

چنین شناختی، اگرچه همراه با نگرانی بود، اما نوعی تحسین نسبت به مهارت سیاسی آنان نیز پدید می‌آورد. از همین رو، درک ایرانیان از روس‌ها و انگلیسی‌ها را باید در امتداد مواجهه با شیوه‌های تازه قدرت فهمید؛ شیوه‌هایی که هم جذاب بودند و هم نگران‌کننده. زمینه چهارم تحسین، نقش واسطه‌ها و تجربه‌های مستقیم محدود اما اثرگذار بود. ارمنیان، بازرگانان، مترجمان، سفرا، راهبان و مسافران اروپایی حلقه‌هایی بودند که از طریق آنان شناخت ایرانیان از جهان روسی و انگلیسی گسترش یافت. نقش ارمنیان در تجارت خارجی صفوی نشان می‌دهد که آنان با اتصال ایران به بازارهای خارجی، به‌ویژه اروپا و روسیه، در انتقال کالا، خبر، شیوه‌های بازرگانی و شناخت فرهنگی نقش مهمی داشتند (Arab-Hashemi, 2004). اسناد مربوط به پدران کرملی نیز فضایی را نشان می‌دهد که در آن ایرانیان با اروپاییانی روبه‌رو می‌شدند که زبان، دین، لباس، شیوه زندگی و دانش متفاوتی داشتند (Sotudeh, 2004). چنین مواجهه‌هایی می‌توانست هم احساس فاصله ایجاد کند و هم کنجکاوی برانگیزد. از سوی دیگر، سفرهای انگلیسیان به روسیه و ایران نشان می‌دهد که انگلیسی‌ها با انگیزه شناخت مسیرها و بازارها وارد منطقه می‌شدند و همین حضور آنان برای ایرانیان نشانه‌ای از گستردگی افق تجاری و جغرافیایی اروپاییان بود (Jenkinson, 1886). در نتیجه، تحسین ایرانیان نسبت به روس‌ها و انگلیسی‌ها گاه از تجربه مستقیم نخبگان با افرادی آغاز می‌شد که در زبان، فن، تجارت و سفر مهارت داشتند. این تحسین الزاماً به معنای ستایش فرهنگی کلی نبود، بلکه بیشتر به کارآمدی، تدبیر، مهارت و سازمان یافتگی مربوط می‌شد.

با این حال، تحسین ایرانیان نسبت به روس‌ها و انگلیسی‌ها همواره محدود، گزینشی و آمیخته با احتیاط بود. ایرانیان پیش از قرن نوزدهم هنوز به معنای کامل کلمه دچار شیفتگی غرب‌گرایانه نشده بودند، زیرا جهان ذهنی آنان بر محور سنت ایرانی-اسلامی، نظم درباری، تجربه امپراتوری صفوی و رقابت‌های منطقه‌ای شکل گرفته بود. در منابع صفوی، از جمله گزارش‌های مربوط به شاه عباس و تاریخ‌های درباری، اروپاییان هرگز به‌عنوان الگوی مطلق تمدن معرفی نمی‌شوند، بلکه بیشتر بازیگرانی‌اند که باید از توان آنان در مواقع لازم بهره گرفت (Monshi, 1978). حتی در نگاه‌های بعدی به روابط ایران و اروپا نیز روشن است که تا پیش از قرن نوزدهم، تحسین جنبه‌های فنی و اقتصادی اروپا هنوز به پذیرش کامل برتری تمدنی آن تبدیل نشده بود (Nava'i, 1991). بنابراین، تحسین ایرانیان را باید به‌صورت تاریخی و زمینه‌مند فهمید. آنان ممکن بود قدرت کشتی‌های انگلیسی، مهارت تجار اروپایی، مسیرهای روسی، انضباط نظامی یا کالاهای خارجی را تحسین کنند، اما همچنان نسبت به دین، نیت، نفوذ و پیامدهای حضور بیگانگان بدگمان باقی بمانند. همین هم‌زیستی تحسین و بدگمانی، ویژگی اصلی نگاه ایرانیان به روس‌ها و انگلیسی‌ها پیش از قرن نوزدهم بود.

تحول تدریجی تصویر روس‌ها و انگلیسی‌ها در ذهنیت ایرانی تا آستانه قرن نوزدهم

تصویر ایرانیان از روس‌ها و انگلیسی‌ها در فاصله دوره صفوی تا پایان قرن هجدهم دچار تحول تدریجی شد. این تحول نه ناگهانی بود و نه یکسان؛ بلکه در پی تغییر جایگاه روسیه و انگلستان در سیاست منطقه‌ای، تجارت بین‌المللی و توازن قدرت پیرامون ایران رخ داد. در آغاز دوره صفوی، ایرانیان با جهانی مواجه بودند که در آن عثمانی مهم‌ترین رقیب سیاسی و مذهبی محسوب می‌شد و ارتباط با دولت‌ها و گروه‌های اروپایی بیشتر در نسبت با سیاست ضد عثمانی و تجارت ابریشم معنا داشت. در این مرحله، روس‌ها و انگلیسی‌ها هنوز جایگاه مسلطی در سیاست خارجی ایران نداشتند، اما به تدریج به سبب مسیرهای تجاری و نیازهای سیاسی در افق ایران ظاهر شدند (Nava'i, 1998). روسیه از شمال و از راه مسکووی و تجارت خزری اهمیت یافت، در حالی که انگلیسی‌ها از جنوب و از راه دریا و خلیج فارس وارد معادله شدند (Ferrier, 1985). در همین مرحله، ایرانیان بیشتر آنان را بر اساس کارکردشان می‌شناختند: روس‌ها به‌عنوان واسطه یا شریک تجاری در مسیرهای شمالی و انگلیسی‌ها به‌عنوان صاحبان کشتی و نیروی دریایی در مسیرهای جنوبی. بنابراین، تصویر اولیه نه بر شناخت عمیق فرهنگی، بلکه بر تجربه عملی و نیاز سیاسی استوار بود.

در مرحله بعد، با تثبیت قدرت صفوی و گسترش تجارت بین‌المللی، شناخت ایرانیان از روس‌ها و انگلیسی‌ها پیچیده‌تر شد. تجارت ابریشم یکی از مهم‌ترین زمینه‌های این تحول بود. ایران صفوی برای فروش ابریشم، کسب نقره و کنترل مسیرهای تجاری ناگزیر بود با بازارهای خارجی و قدرت‌های واسطه ارتباط برقرار کند (Matthee, 1999). در چنین شرایطی، روسیه به‌عنوان مسیر شمالی تجارت ابریشم و انگلستان به‌عنوان بازیگر دریایی و تجاری اهمیت یافت. تجارت ابریشم میان ایران و مسکووی نشان می‌دهد که روسیه در سیاست اقتصادی صفوی جایگاهی فراتر از یک همسایه دور داشت و می‌توانست در راهبرد ضد عثمانی و گسترش مسیرهای جایگزین تجارت مفید باشد (Matthee, 1994). از سوی دیگر، انگلیسی‌ها نیز به‌ویژه در خلیج فارس به‌عنوان نیرویی مطرح شدند که توان مقابله با پرتغالی‌ها و مشارکت در تنظیم تجارت دریایی را داشت (Floor, 2006). در این مرحله، نگاه ایرانیان از سطح حیرت و بیگانگی به سطح محاسبه مصلحت منتقل شد. روس‌ها و انگلیسی‌ها همچنان «دیگری» بودند، اما دیگر صرفاً مردمانی ناشناخته نبودند؛ آنان به بازیگرانی تبدیل شده بودند که باید درباره سود و زیان رابطه با آنان اندیشید.

در دوره‌های افشاری و زندی، تصویر روس‌ها و انگلیسی‌ها تحت تأثیر بحران داخلی ایران و تغییر موازنه قدرت منطقه‌ای قرار گرفت. سقوط صفویان و آشفتگی پس از آن، ظرفیت دولت ایران برای مدیریت پایدار روابط خارجی را کاهش داد. در دوره افشاری، تمرکز بر جنگ و احیای اقتدار نظامی سبب شد که سیاست خارجی بیش از پیش با نیازهای فوری نظامی و سرزمینی پیوند بخورد (Shabani, 1986). در چنین فضایی، روسیه در شمال و انگلستان در جنوب همچنان مهم بودند، اما رابطه ایران با آنان کمتر از دوره اوج صفوی بر پایه سیاست تجاری منسجم و بیشتر بر اساس ضرورت‌های سیاسی و نظامی روز شکل می‌گرفت. تاریخ روابط سیاسی ایران با جهان نشان می‌دهد که این دوره‌ها، به‌ویژه از نظر استمرار سیاست خارجی، دوره‌هایی پرنوسان بودند و همین امر بر تصویر ایرانیان از قدرت‌های خارجی نیز اثر گذاشت (Hessam, 1987). با این حال، حتی در این شرایط نیز ایرانیان متوجه بودند که روس‌ها و انگلیسی‌ها قدرتهایی رو به اهمیت‌اند. انگلیسی‌ها به سبب ارتباط با هند، تجارت دریایی و خلیج فارس از میدان سیاست ایران حذف نشدند؛ روس‌ها نیز با توجه به تحولات قفقاز و دریای خزر به تدریج جایگاهی حساس‌تر یافتند. این وضعیت، ذهنیت ایرانی را به سوی درکی تازه سوق داد: قدرت‌های خارجی می‌توانند از بیرون مرزهای سنتی ایران بر سیاست داخلی و منطقه‌ای اثر بگذارند.

در اواخر قرن هجدهم، این تحول به مرحله‌ای حساس رسید. روسیه در شمال به قدرتی فعال‌تر و مداخله‌گرتر تبدیل شد و مسئله قفقاز بیش از پیش اهمیت یافت. پژوهش درباره روابط روسیه و ایران از ۱۷۸۰ تا ۱۸۲۸ نشان می‌دهد که اواخر قرن هجدهم آستانه‌ای بود که در آن روسیه به تدریج از سطح یک شریک یا همسایه قدرتمند به رقیبی جدی در قلمرو نفوذ تاریخی ایران تبدیل شد (Atkin, 1980). همین امر تصویر روس‌ها را در ذهن ایرانیان به شدت امنیتی‌تر کرد. اگر در دوره صفوی تجارت و سفارت بخش مهمی از رابطه با روسیه بود، در آستانه قرن نوزدهم مسئله قدرت نظامی، قلمرو و نفوذ در قفقاز برجسته‌تر شد (Jamalzadeh, 2005). انگلیسی‌ها نیز در همین زمان به سبب اهمیت فزاینده هند و مسیرهای ارتباطی آن، برای ایران معنایی تازه یافتند. آنان دیگر فقط بازرگانی دریایی یا همکاری موقت در خلیج فارس نبودند، بلکه نمایندگان قدرتی بودند که منافع جهانی و منطقه‌ای آن می‌توانست با ایران تماس پیدا کند. تاریخ روابط خارجی ایران از آغاز صفوی تا دوره‌های بعدی نشان می‌دهد که در این مرحله، ایران به تدریج در میدان رقابت قدرت‌هایی قرار گرفت که سیاست آنان فراتر از روابط دوجانبه سنتی عمل می‌کرد (Houshang Mahdavi, 1990).

در همین روند، تفاوت تصویر روس‌ها و انگلیسی‌ها نیز آشکارتر شد. روس‌ها در ذهن ایرانیان بیشتر با زمین، مرز، قفقاز، لشکر، پیشروی و تهدید سرزمینی همراه شدند. انگلیسی‌ها بیشتر با دریا، هند، تجارت، کمپانی، کالا، کشتی و نفوذ اقتصادی پیوند خوردند. این تفاوت از مسیر ورود آنان به تجربه تاریخی ایران ناشی می‌شد. مطالعات مربوط به روابط ایران و روسیه در دوره صفوی نشان می‌دهد که حتی در دوره‌ای که

تجارت نقش اصلی داشت، نزدیکی جغرافیایی روسیه به حوزه‌های شمالی ایران همواره به رابطه دو طرف حساسیت امنیتی می‌بخشید (Kajbaf et al., 2018). در مقابل، مطالعات مربوط به روابط ایران و انگلستان از دوره‌های پیشاقاجاری نشان می‌دهد که حضور انگلیسی‌ها بیشتر از راه خلیج فارس و تجارت دریایی فهمیده می‌شد (Taheri, 1975). همین تفاوت سبب شد که بدگمانی نسبت به روسیه بیشتر ماهیت سرزمینی و نظامی داشته باشد، در حالی که بدگمانی نسبت به انگلستان بیشتر ماهیت اقتصادی، سیاسی و تجاری پیدا کند. با وجود این، هر دو تصویر در آستانه قرن نوزدهم به هم نزدیک شدند؛ زیرا ایرانیان دریافتند که هم قدرت زمینی روسیه و هم قدرت دریایی انگلستان می‌توانند استقلال عمل ایران را محدود کنند.

از نظر فرهنگی و ذهنی نیز تحول مهمی رخ داد. تصویر ایرانیان از اروپا، روسیه و انگلستان به تدریج از «بیگانه ناشناخته» به «بیگانه قدرتمند» تغییر یافت. این تغییر لزوماً به معنای پذیرش برتری مطلق اروپا نبود، اما نشان می‌داد که ایرانیان نسبت به تفاوت توان نظامی، فنی و تجاری قدرت‌های خارجی آگاه‌تر شده‌اند. در تحلیل تصویر ایرانیان از اروپا، تأکید شده است که آگاهی ایرانیان از فرنگ در دوره صفوی و پس از آن با مشاهده کالاها، گزارش سفیران، حضور مأموران مذهبی، تماس با بازرگانان و تجربه‌های سیاسی شکل گرفت (Matthee, 1998). این آگاهی همزمان با تحسین و اضطراب همراه بود. ایرانیان ممکن بود ابزارها، کالاها، کشتی‌ها و نظم تجاری اروپاییان را تحسین کنند، اما از نفوذ آنان بیم داشته باشند. چنین وضعیتی را می‌توان در رابطه با انگلیسی‌ها به خوبی مشاهده کرد؛ زیرا آنان هم حامل کالا و مهارت دریایی بودند و هم نماینده سودجویی کمپانی و قدرتی دوردست اما مؤثر (Ferrier, 1985). درباره روس‌ها نیز همین دوگانگی وجود داشت؛ آنان هم مسیر تجاری و قدرتی قابل تعامل بودند و هم تهدیدی رو به گسترش در شمال (Ranjbar et al., 2012).

بنابراین، تا آستانه قرن نوزدهم، ذهنیت ایرانی نسبت به روس‌ها و انگلیسی‌ها وارد مرحله‌ای تازه شد. این ذهنیت هنوز به شکل کامل مدرن یا ملی‌گرایانه نبود، اما عناصر مهمی از آن را در خود داشت: تشخیص قدرت خارجی، نگرانی از نفوذ، مقایسه توان نظامی و اقتصادی، و توجه به لزوم بهره‌گیری گزینشی از دستاوردهای بیگانگان. روایت‌های تاریخی ایران از دوره صفوی تا قاجار نشان می‌دهد که تماس با جهان خارج همواره در نسبت با نیازهای داخلی ایران معنا می‌یافت، نه به صورت کنجکاوای مجرد فرهنگی (Nava'i, 1991). از همین رو، نگاه ایرانیان به روس‌ها و انگلیسی‌ها در پایان قرن هجدهم نگاهی پیچیده‌تر از آغاز دوره صفوی بود. در آغاز، روس‌ها و انگلیسی‌ها بیشتر بیگانگانی قابل استفاده یا قابل احتیاط بودند؛ اما در آستانه قرن نوزدهم، آنان به قدرت‌هایی تبدیل شدند که می‌توانستند مسیر سیاست ایران را تغییر دهند. همین تحول زمینه را برای ذهنیت قرن نوزدهم آماده کرد؛ ذهنیتی که در آن روسیه و انگلستان به دو قطب اصلی نگرانی سیاسی ایرانیان بدل شدند، هرچند ریشه‌های این نگرانی در تجربه‌های پیش از قرن نوزدهم قرار داشت.

نتیجه‌گیری

نگاه ایرانیان به روس‌ها و انگلیسی‌ها پیش از قرن نوزدهم، نگاهی یکپارچه و ساده نبود، بلکه مجموعه‌ای از داوری‌های متغیر، تجربه‌های پراکنده، شناخت‌های محدود و مصلحت‌سنجی‌های سیاسی و اقتصادی را در بر می‌گرفت. ایرانیان در این دوره با دو نوع قدرت خارجی مواجه شدند که هر یک از مسیری متفاوت وارد افق تاریخی ایران شدند. روس‌ها از شمال، از راه قفقاز، دریای خزر، تجارت زمینی و سپس قدرت نظامی و سرزمینی شناخته شدند؛ انگلیسی‌ها از جنوب، از راه خلیج فارس، کشتی، تجارت دریایی، کمپانی و ارتباط با هند در ذهن ایرانیان جای گرفتند. همین تفاوت مسیر ورود، تفاوت در نوع بدگمانی و تحسین را نیز پدید آورد. بدگمانی نسبت به روس‌ها بیشتر رنگ امنیتی، مرزی و سرزمینی داشت، در حالی که بدگمانی نسبت به انگلیسی‌ها بیشتر با تجارت، امتیاز، سودجویی، نفوذ اقتصادی و سیاست پنهان پیوند می‌خورد. در مقابل، تحسین روس‌ها بیشتر به قدرت نظامی، سازماندهی و گسترش سیاسی آنان مربوط بود، در حالی که تحسین انگلیسی‌ها بیشتر از توان دریایی، مهارت تجاری، کالاهای وارداتی و قدرت فنی آنان سرچشمه می‌گرفت.

بررسی این روند نشان می‌دهد که ایرانیان پیش از قرن نوزدهم نه روس‌ها و انگلیسی‌ها را به‌طور کامل دشمن می‌دانستند و نه آنان را بی‌چون‌وچرا الگو و مظهر پیشرفت تلقی می‌کردند. نگاه آنان دوگانه و زمینه‌مند بود. هرگاه حضور این قدرت‌ها با منافع سیاسی و اقتصادی ایران هم‌سو می‌شد، امکان همکاری، استفاده و حتی تحسین آنان فراهم می‌آمد؛ اما هرگاه نشانه‌هایی از نفوذ، سلطه، سودجویی یا تهدید مرزی آشکار می‌شد، بدگمانی و فاصله‌گذاری تقویت می‌گردید. این دوگانگی نه نشانه تناقض فکری، بلکه بازتاب وضعیت تاریخی ایران بود؛ کشوری که از یک سو بر سنت سیاسی و فرهنگی خود تکیه داشت و از سوی دیگر ناگزیر بود با قدرت‌های تازه‌ای روبه‌رو شود که شیوه‌های متفاوتی از تجارت، دیپلماسی، جنگ و نفوذ را نمایندگی می‌کردند.

یکی از مهم‌ترین نتایج این مقاله آن است که ریشه‌های ذهنیت ایرانی قرن نوزدهم نسبت به روسیه و انگلستان را باید در تجربه‌های پیشین جست‌وجو کرد. پیش از آنکه شکست‌های نظامی، قراردادهای تحمیلی و رقابت گسترده استعماری تصویر این دو قدرت را در ذهن ایرانیان تیره‌تر کند، عناصر اولیه آن تصویر شکل گرفته بود. ایرانیان پیش از قرن نوزدهم به‌تدریج دریافته بودند که روسیه و انگلستان صرفاً دولت‌هایی دور یا بازرگانانی گذرا نیستند، بلکه قدرت‌هایی‌اند که می‌توانند از راه تجارت، سفارت، نیروی نظامی، نفوذ دریایی، کنترل مسیرها و بهره‌برداری از بحران‌های منطقه‌ای بر سرنوشت ایران اثر بگذارند. با این حال، همین قدرت‌ها در نظر ایرانیان حامل برخی توانایی‌های قابل توجه نیز بودند؛ توانایی‌هایی که در کشتی‌رانی، سازماندهی نظامی، کالاهای فنی، شبکه‌های تجاری و مهارت‌های دیپلماتیک نمود پیدا می‌کرد.

از این رو، دوره پیش از قرن نوزدهم را نباید صرفاً مقدمه‌ای کم‌اهمیت برای تاریخ روابط خارجی ایران دانست. این دوره مرحله شکل‌گیری لایه‌های نخستین آگاهی ایرانیان از روس‌ها و انگلیسی‌ها بود؛ آگاهی‌ای که هنوز کامل، منسجم و نظریه‌پردازی‌شده نبود، اما در عمل بر سیاست، تجارت، ذهنیت درباری و حافظه تاریخی اثر می‌گذاشت. ایرانیان در این دوره میان نیاز به رابطه و ترس از نفوذ، میان بهره‌گیری از توان بیگانگان و حفظ فاصله فرهنگی، و میان تحسین قدرت و بدگمانی نسبت به نیت در نوسان بودند. همین نوسان، جوهره اصلی نگاه ایرانیان به روس‌ها و انگلیسی‌ها پیش از قرن نوزدهم را تشکیل می‌دهد. بنابراین، عنوان «از بدگمانی تا تحسین» نه به معنای حرکت خطی از دشمنی به ستایش، بلکه به معنای هم‌زیستی دو احساس تاریخی است: احساسی که از خطر بیگانه‌بیم داشت و احساسی که ناگزیر به توان و کارآمدی او اعتراف می‌کرد.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافع وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Amiri, H. (2001). Foreign Trade in the Safavid Period. *History of Foreign Relations Quarterly*, 2(7-8).
- Arab-Hashemi, S. a.-S. (2004). The Role of Armenians in Safavid Foreign Trade. In M.-A. Sadeqi (Ed.), *Iran in the Scope of Safavid History*. Sotudeh.
- Atkin, M. (1980). *Russia and Iran, 1780-1828*. University of Minnesota Press.
- Falsafi, N. (1966). *The Life of Shah Abbas I*. University of Tehran Press.
- Ferrier, R. W. (1985). Anglo-Iranian Relations i. Safavid to Zand Periods. *Encyclopaedia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/anglo-iranian-relations-i/>
- Floor, W. (2006). *The Persian Gulf: A Political and Economic History of Five Port Cities, 1500-1730*. Mage Publishers.
- Hessam Moezzi, N. (1987). *History of Iran's Political Relations with the World*. Elm.
- Houshang Mahdavi, A. (1990). *History of Iran's Foreign Relations from the Beginning of the Safavid Period to the End of the Second World War*. Amir Kabir.
- Jamalzadeh, M. A. (2005). *History of Relations between Russia and Iran*. Sokhan.
- Jenkinson, A. (1886). *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen*. Hakluyt Society.
- Kajbaf, A.-A., Dehqan-Nezhad, M., & Cheraghchi, Q. (2018). Examining the Dimensions of Developments in Iran-Russia Relations during the Safavid Period. *Historical Researches of the University of Isfahan*, 10(1), 1-18.
- Mahmoud, M. (1949). *History of Political Relations between Iran and England in the Nineteenth Century*. Eqbal.
- Matthee, R. (1994). Anti-Ottoman Politics and Transit Rights: The Seventeenth-Century Trade in Silk between Safavid Iran and Muscovy. *Cahiers du Monde Russe*, 35(4), 739-761. <https://doi.org/10.3406/cmr.1994.2405>
- Matthee, R. (1998). Europe, Persian Image of. *Encyclopaedia Iranica*. <https://www.iranicaonline.org/articles/europe-persian-image-of/>
- Matthee, R. P. (1999). *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*. Cambridge University Press.
- Monshi, E. B. (1978). *History of Shah Abbas the Great: Tarikh-e Alam-ara-ye Abbasi*. Westview Press.
- Nava'i, A. (1991). *Iran and the World from the Mongols to the Qajars*. Homa Publishing Institute.
- Nava'i, A. (1993). *Political Relations between Iran and Europe in the Safavid Era*. Wisman.
- Nava'i, A. (1998). *Political and Economic Relations of Iran in the Safavid Period*. SAMT.
- Ranjbar, M. A., Tavakolian, A., & Mousavi, A. (2012). Iran-Russia Commercial Relations in the Second Period of Safavid Rule, 996-1135 AH / 1588-1723 CE. *History of Foreign Relations Quarterly*, 13(51), 57-78. <https://doi.org/20.1001.1.17352010.1391.13.51.3.1>
- Shabani, R. (1986). *Social History of Iran in the Afsharid Era*.
- Sotudeh, M. (2004). *Documents of the Carmelite Fathers Remaining from the Age of Shah Abbas*. Written Heritage Research Institute.
- Taheri, A. (1975). *History of Commercial and Political Relations between England and Iran: From the Rule of the Mongols to the End of the Qajar Period*. Society for National Heritage.